

ממי קיבל פֶּלֶק את אוזניו הקצרות או: הגהות הב"ח על תמול שלשום

את תמול שלשום הניח לראשונה בידי, ידי ילד תאב ספרים, ארון יהודה מרכוס עליו השלום, בעליה של ספריית ההשאלה הקטנה שהייתה סמוך לביתנו בשכונת גאולה, ספרייה שהייתה במרוצת שנים אחדות לביתי השני, אם לא יותר מזה.

מיום שעמדתי על דעתי, והתחלתי לרוץ באותיות האשוריות, העלתה אותי אמי שמה, אל החנות האפלולית המדיפה ריחות של דבק שקדים ואבק ונייר ישן, והשאירה אותי מופקר לקסמי הספרים. בעליה של הספרייה לא איחר להפלות אותי לטובה מכל שאר קוראיו והרשה לי להחליף מדי יום שני ספרים ואפילו שלושה וארבעה. לימים, בריאיון שהעניק למקומון ירושלמי, סיפר ארון מרכוס כי באותם ימי הצנע של ראשית שנות החמישים היה לו הסכם סודי עם בעלת "סניף התנובה" גברת רכלבסקי, הלוא היא אמי. הוא לא ימנע מבנה לקחת מדי יום ספרים ככל שיחפוץ, ובתמורה תיתן היא לו ביצים וחמאה מעל ההקצבה המותרת. "ותראו", אמר לעיתונאי, "מה יצא מחיימק'ה בנה ומה יצא משמשון בני, שכשמו כן הוא".

ערב שבת אחד, משכיליתי לקרוא כמעט את כל ספרי טרוזן וקרל מאי וג'ק לונדון, ירד ארון מרכוס מעל גבי הסולם והגיש לי ספר עבה. הוא אמר, שמי שיש לו לשבת ספר של עגנון, איננו צריך לטרוח וללקט לחם משנה מן המזון הקלוקל שספרייתו משופעת בו בצוק העתים. והוסיף כי מתוך ספרו של הגליצאי הפיקח הזה אשכיל להכיר את אבותיה של אמי, אותם חִנְיֹקְס קנאים, בני היישוב הישן, שלמזלי הטוב נחלצה מהם הורתי מבעוד זמן.

ביום ראשון, קודם שהלכתי לבית הספר, מיהרתי לספרייה כדי להחזיר את תמול שלשום ולקחת לי ספר חדש כדי להמתיק בו את ההפסקות ולהינצל מידם הרעה של כריוני הכיתה.

"ומה דעתך על הלגלוג שמלגלג עגנון על 'ספריית בני ברית'?" שאל חלפן הספרים בקוצר רוח. וזאת עליכם לדעת כי "ספריית בני ברית", שבפתח רחוב החבשים, הייתה אויבתו בנפש של ארון מרכוס. הקוראים השכונתיים היו נוטשים אותו אחד-אחד והולכים להם לרעות בשדותיה של הספרייה הציבורית הגדולה, שגאוותה הייתה על שפע הספרים ועל מחירי ההשאלה המוזלים שהנהיגה.

"אינני זוכר", הודיתי בגילוי לב.

"אם כך, קח את הספר ותקרא בו שנית וכשתהיה מוכן לבחינה תחזור אלי", אמר מרכוס, ולראשונה מאז עברתי את מפתן חנותו סירב לתת לי ספר נוסף לקריאה.

באמצע השבוע, כששבתי אליו, ביקש שאקרא בקול רם את אשר כתב עגנון, והיסה את נברני הספרים שדבוקים היו למדפים, שישמעו וינחמו על הרעה שהם חפצים לעולל לו.

ובכן קראתי:

ראה הכלב שלא עמדה לו שעתו, כי סכנה לו מכל העברים, ברח ונמלט שלא מדעתו, לבית אחד מלא ספרים. ובכך הגיע אותו ביש גדא, לבית הספרים אוצר המדע.

יושבים להם שם חכמים מחוכמים, כלילי הדעת מלומדים מפורסמים, מנסחי נוסחאות, ומתקני מקראות, משערי השערות, וכותבי הערות, וקולמוסים בידיהם, וספרים לפניהם, וקונטרסים ופיניקסים מעובים ועבים, רבים ופרים ופרים ורבים. גמל כי ישא אותו ורביץ פעמיים, אם לא יבוא לעזרתו חמור חמורותיים. ומעתיקים וכותבים וכותבים ומעתיקים, מתוך ספרים ישנים וגליונות עתיקים, ומחברים חיבורים חיבור לחיבור, לתועלת החכמה ולטובת הציבור. עם שהם יושבים איש על מקומו, החכמה עֲטָרָה לראשו והמדע הִדְוֵמוּ.

עכשיו, כשאני שב וקורא מה שקראתי באוזני ארון מרכוס¹ ובאי חנותו, דומה שאני רואה את בעל ספר המעשים היושב בשמים ומביט לארץ, מצמצם עיניו כנגדנו – אנחנו, המקהילים קהילות ודורשים דרשות על ספריו – ושפתיו הדקות מן הדק חוזרות גם הן ומדובבות שורות אלו שיצאו מתחת ידו, וחיוך של אירוניה וסרקזם נמתח עליהן. ומכוח המבט הזה והחיוך נשמטים הרפים מידי וכל המשנה שטרחתי לסדרה נפרעת ולא נותרו לי אלא מעט ההגהות שרשמתי בשולי תמול שלשום מאז קראתיו בספרייה של מרכוס.

"הגהות", אני שומע את הלמדן הנחבא בעליית הגג של בית הכנסת הגדול שבעירו מעיר באוזני תלמידי החכמים שעמו, "הנה קם לנו ב"ח חדש, לא ר' יואל סירקיש, שחזר פעמים הרבה על ארבעת הטורים וחדש חידושים נפלאים, אלא באר חיים, ב"ח חדש, כגון מים-אחרונים וואסער, בית חדש חדש..."

ובעל נטע שעשועים ובעל חסד לאברהם צוחקים ושואלים מה יש לו כבר לחדש, לאברך הזה, שלא חידשו לפניו חכמי ירושלים וחכמי בראילן הסמוכה לבני ברק.

על יד על יד אני רואה מבעד לענני הצחוק והאבק וריח הדרורות שאבד זכרם ראש מתרומם מעל לבלויי הספרים שהועלו לעליית הגג השמימית לגניזה. אלומת אור שהסתננה פנימה מבעד לארובה שבקיר, אותה ארובה שהיו הרובים יורים דרכה על הקרדרים שבאו למלחמה על בוצ'אץ', האירו את הפנים החדשות, פני הרב ר' שמריה, שכל ימיו ביאר ופירש והסביר את המגן אברהם והעלה את חידושי על ספר, וסופר שגנו את ספרו משנזדמן לו בבית קושר-הספרים ספר מחצית השקל, וגילה כי כבר קדמו אחר ואין צריכים את חיבוריו.

הביט עגנון ברב ר' שמריה, שמרוב צערו שראה שכל מה שטרח בשתים עשרה שנה לחינם טרח, ולא הרגיש בחידושים שחידש הוא, ואחר כך הביט בי ואמר: "ניחא בני, חדש גם אתה".

במה אפתח?

האם אפתח ברחוב החבשים, שבלק נמלט אליו מ"ספריית בני ברית", משום שנתיירא שלא יהיו הספרים קברו? "לכסוף עקר את רגליו ונפנה לרחוב העקום", כתב עגנון בספרו, "ועבר על ביתו של

בן-יהודה ועל רחוב הקונסולים". בתמול שלשום שלי מתוח קו מתחת ל"רחוב העקום" ובשוליים רשומים שלושה סימני קריאה, לרמוז שאין כוונתו של המספר לתאר אך ורק את תוואי הרחוב – שכידוע לכל מי שמתהלך ברחובות ירושלים – מתעקל והולך, אלא לרמוז ליחסם של חרדי ירושלים לרחוב אשר זכה בפיהם לכינוי "די טרייפֿע געסל", כלומר "סמטת הטֶרֶפֶה" (כפי שקראו אבותיהם למבוי הצר המוליך לכנסיית הקבר בעיר העתיקה), כדי להביע בכך את סלידתם מאותו "זקן ממרא" אליעזר בן-יהודה "בן-יודקע שם רשעים ירקב", אשר קבע שם את ביתו במשך שנים רבות.

ושמא אפתח בבית המרחץ של בתי הורנשטיין, משם נמלט בלק במרוצה מפחד השיניים התותכות וחגורות של שבר, אלונטיות לחות וכלי גבר, שהשליכו בו המתרחצים, והלך ל"ספריית בני ברית"? בתי הורנשטיין, העומדים בין שתי שכונות, כפי שכתב עגנון, בין זיכרון משה לבתי ורשה, הוקמו שנים אחדות קודם לזמן התרחשותה של עלילת תמול שלשום. דיירי הבתים היו אנשי כולל ווהלין, אותה חבורה של חסידים מבושמים, שבאו משמחה של מצווה והיו טרודים למצוא מקום כשר לרגליהם ולא השגיחו בכלל המבקש לרחוץ את בשרו. בלב השכונה התנשא בית הכנסת הגדול של החסידים שהיה, דרך אגב, בית ועד לציירים ולצבעים ולשם בא בוודאי לא אחת גם יצחק קומר. מודעה שנותרה לפלטה מסוף שנות העשרים של המאה העשרים מספרת כי בבית הכנסת התקיימה אספה כללית של בעלי מלאכה, ציירים וצבעים, ועל הפרק "הרמת המצב במקצוע". "בואו כולם", קוראים המארגנים, "אף אחד בל יעדר כי לטובתך אתה בא!" בקומת המרתף של בית הכנסת פועלים מיום היווסדו בית מרחץ ומקווה טהרה. ועד המקוואות שעל יד ועד העיר לקהילת האשכנזים מתפאר במודעות שהודבקו על קירות העיר בשנים ההן, "כי בעזרת ה' עלה בידינו לתקן את בית הטבילה המפורסם והמצוין נדבת הנדיב הר' רובער הארינשטיין הן בענייני כשרות והן בענייני נקיות". ועגנון, שלא נטה חיבה לא לר' ישראל מרוזין ולא לחסידיו, מקפיד לקרוא למקום לא בתי הורנשטיין כי אם בתי אורין שטיין, כלומר אבן השתן.

ואולי מוטב שאשפיל אל ראשית בריאתו של בלק.

עשר שנים קודם שיצא לאור תמוול שלשום הדפיס עגנון בספר השנה של ארץ ישראל לשנת תרצ"ה, שנערך בידי אשר ברש, כמה מ"פרקי בלק", כעין בלון ניסוי של הספר הגדול שהיה בתהליך עבודה.

בפרקים אלה בלק הוא "כלב שמן ובעל בשר ששערו לכן ועיניו מרופפות ופיו מזוהם כשל חזיר, מאותם הכלבים שהיו משוטטים בירושלים עד שלא נכנסו האנגלים לארץ".

שש שנים לאחר מכן, בחנוכה תש"א, שב עגנון והדפיס מחדש פרקים אלה לאחר שעברו תהליך עריכה ועיבוי, בקובץ הוצאת שוקן לדברי ספרות, וגם כאן תיאורו של בלק זהה לתיאור הקודם.

והנה, בתמוול שלשום, שיצא לאור בשנת 1945 כרומן רחב יריעה, נכונה לקורא בעל הזיכרון או החשדן הפתעה מרתקת. על בלק עוברת מטמורפוזה מוחלטת, והוא זוכה סוף-סוף לדיוקן שייקבע מכאן ואילך בתודעת הקוראים: "כלב חוצות, שאזניו קצרות וחטמו חד וזנבו דלול ומראה שערו ספק לכן ספק חום ספק צהוב, מאותם הכלבים שהיו משוטטים בירושלים עד שלא נכנסו האנגלים לארץ".

מה אירע לבלק בין נוסח א' לנוסח ג'?

בארכיון עגנון שמור מכתב של הזואולוג ישראל אהרוני השופך אור על תהליך ההשתנות, ומאפשר לנו להציץ אל תוך המעבדה הפנימית של היוצר הגדול.

מכתבו של אהרוני נושא את התאריך 5 ביוני 1945, כלומר חודשים אחרים קודם שתמוול שלשום יצא מתחת למכש הדפוס, וכך נאמר בו:

לכבוד ד"ר ש"י עגנון,

תלפיות.

ארזני היקר והנעלה,

לפי רשימותי דומה הכלב המתשוטט פרא בחוצות קריה וכפר בארצנו לכלב הרועים – הקש לזה איוב ל' א', ששם ייקרא 'כלב הרועים' – כלב צאן, כלב נוטר צאן. אולם הכלב המשולח והנעזב מהווה גזע מיוחד. לפי מראהו ידמה, לכאורה, לכלב הפרא המקורי; לפי אזניו הקצרות והמחודדות וגם לפי אפו הארוך וחד ומבנה גולגלתו אינו רחוק ביותר מן השועל. אפס כי אין זנבו שעיר מאוד

ומראה שערך, שהנו על פי רוב חום-צהוב, עונה בו, כי מוצאו מגזע מדברי יותר.

ברגשי הערצה ובברכת כל טוב,

י' אהרוני

הנה כי כן, דומה שעתה אפשר לשחזר מה שאירע בעת הכנת כתב היד לדפוס ושמא בעת ההגהות. עגנון חש שבלק שלו דומה יותר לכלבי הגויים ששוטטו בחוצות עיירות גליציה ולא לכלבים המקומיים שסובבו בחוצות הערים בארץ והוא מריץ מכתב אל ידידו הזואולוג. במכתב ניכרים סימונים בעפרונות צבעוניים שמתח עגנון מתחת למילים מסוימות כדי להדגיש את הפרטים הנחוצים לו לצורך עבודתו.

ומכיוון שעסקינן באהרוני, נאמר כי הלה נהג להתפאר כי הוא היה המודל שעל פיו עיצב עגנון את דמותו של ארוץ, מפחלץ החיות מעין רוגל, שאל פתח ביתו מגיע בלק בנדודיו האיך-סופיים בירושלים. שמועה זו לא איחרה להגיע גם לעגנון, והוא כדרכו דרש אותה כמין חומר ב"על השינה" שהדפיס בהארץ בשנת 1952.

"ארזף שאתה מזכיר אותו בספרך צוהב היה את הכלבים. ברשותך, ארזף זה מי הוא. אהרוני עליו השלום השתבח בפני שהוא אהרוני הוא ארזף", כתב עגנון באוטו-אינטרוויו מבודח זה, "מאיזה צד היה אהרוני אומר כך? אמר לי אהרוני, ארזף למד בישיבה ואני למדתי בישיבה, ארזף למד בישיבת 'עץ חיים' ואני למדתי בישיבת 'עץ הדעת'. עוד ראיות אחרות הביא ושכחתי חוץ מזו, שאפילו שמו מרומז בראשי תיבות, שכן ארזף ראשי תיבות אהרוני ראש זואולוגי פלשתינא. ואתה חושד אותי שקראתי לארץ ישראל פלשתינא. אף על פי שציוני אני, לגבי ארץ ישראל נוהג אני כיהודי פשוט ואני קורא לארץ ישראל ארץ ישראל או ארץ הקדושה או ארץ הצבי או ארץ חמדה או שאר כינויי אהבה וחיבה, אבל לא פלשתינא..."

כדרכו, השאיר עגנון את העניין פתוח, כעין בקעה שהכול יכולים להתגדר בה.

אגב קריאת ספרי זיכרונות של זקני ירושלים גיליתי דבר שעשוי לשפוך אור נוסף על דרכו של עגנון בעיצוב דמויותיו ועל הדרך שבה הוא נוטל פרטי ריאליה ומגביל אותם בתוך המרקם הסיפורי.

בספרו ירושלים עירי סיפור ד"ר אריה שושן, מורה ורופא בעלי חיים, כהגדרתו, פרטים מאלפים על ד"ר יוסף שם-טוב, הרופא הווטרינרי הראשון של ירושלים. ד"ר שם-טוב, שנולד בטורקיה למשפחת סינטו, סיים את לימודיו בשנת 1900 בבית הספר הגבוה לווטרינריה בקושטא. בעקבות התפרצויות חוזרות ונשנות של מחלת דבר הבקר, שעשתה שמות בבעלי החיים בארץ, הוא נשלח לירושלים כדי לפקח על פעולות ההדברה. בשנת 1909, כחמש שנים לאחר בואו, נתמנה כמנהל אגודת צער בעלי חיים והניח את יסודותיו של בית החולים לבעלי חיים ששכן בברכת אל-סולטאן שבפתח גיא בן-היגוס. כמו כן סיפר ד"ר שושן, שד"ר שם-טוב היה מיוחד עם עגנון והוא אף מוזכרו באחד מסיפוריו.

ואכן בסיפורו "הסימן", הכלול בספר האש והעצים, סיפר עגנון על צעיר יהודי, רופא בהמות מקושטא, שנתמנה לפקח על בהמותיו של הסולטאן בארץ, ורכש לו אדמה במקום שעתה עומדת בו שכונת תלפיות. זאת ועוד, בארכיון עגנון שמור פתק בכתב ידו של שם-טוב, שהווטרינר הניח מתחת לדלתו של הסופר כשבא לבקר ולא מצאו בבית.

נניח, אם כן, לתעלומת ארוף המסרבת להתפענח ונשוב אל כלב החוצות ואל שתי נוסחאותיו.

לאחר שיצחק קומר כותב על גבו של הכלב מה שהוא כותב הוא מסתכל במעשיו ונמלא שמחה.

"כשהיו רבותינו שכצפת מנדים לאדם רשע", סיפר עגנון בנוסח קמא, "היו קושרין פתקאות בזנביהם של כלבים שחורים וכותבים עליהם פלוני בן פלוני מוחרם ומנודה ומשגרים אותם בכל העיר, ואילו לכתוב על עורם של כלבים לא קדמו אדם מעולם".

ואילו בנוסח בתרא, המורחב, כתב: "כשהיו רבותינו שבארץ ישראל מנדין לאדם היו קושרין פתקאות בזנביהם של כלבים שחורים וכותבים עליהם פלוני בן פלוני מנודה, ומשגרים אותם בכל העיר להזהיר את העם שיבדלו ממנו. ואילו לכתוב על עורו של כלב לא קדמו אדם מעולם. אבל אין כל חדש תחת השמש, כל מה שאדם עושה ושעתיד לעשות כבר עשו לפניו ולפני פניו. ועדיין זכורה ירושלים שפעם אחת נידו לחכם אחד, שביקש לתקן את היישוב שלא על דעת שומרי החומות, הביאו כת של כלבים וכתבו על עורם אפיקורוס מוחרם ומנודה".

מה אירע שתוך ארבע שנים היו חכמי צפת לחכמי ארץ ישראל ומאורעות שלא היו להם תקדים נעשו ל"אין כל חדש תחת השמש"? אנסה לשחזר תסריט משוער של מה שאירע במעבדתו של מחבר תמול שלשום.

בקיץ תש"ה נמצא עגנון בעיצומה של מלאכת הכנת כתב היד לדפוס ואולי כבר התחיל לקרוא את עלי ההגהה. כדרכו, אין דעתו נוחה מן הדברים והוא מוסיף לשכללם ולשפרם, וככל יוצר הוא מגלה ערנות לכל מה שיש לו נגיעה ישירה לספרו. המגנט רבי-העוצמה הפועל בתוכו ממשיך למיין את פרטי המציאות המזדמנים לפניו, מושך או דוחה אותם על פי צרכיה של היצירה העומדת על סף סיומה. באותם ימים עצמם מזדמנים לידי גיליונות הדאר, שנרפסים בהם בהמשכים פרקי מחקרו המקיף של א"ר מלאכי על החרם ברורות האחרונים. דעת לנכון נקל שעגנון יקרא בסקרנות רבה, ושמא אף במתיחות, את הדברים שיש להם, כאמור, נגיעה ישירה ביצירתו.

באחד מפרקיו של מלאכי מצא עגנון סיפור זה: "ובין חרם לחרם החרימו... כלב. קנאי כולל הונגריה ערכו תהלוכה אל הכותל המערבי, ובראשם הלך אחד בשם דוד ובר, שנשא כלב שחור, שעליו היה דבוק שם המוחרם, ובהגיעם אל הכותל תקעו בשופרות, החרימו את הכלב ואת השם שנדבק עליו..."

בהערת שוליים כתב מלאכי כי שאב את הדברים מתוך חבצלת של שנת תר"ם, ועגנון, יש לשער, הסתער על כרך העיתונים המצהיבים וחיפש את הפיליטון "שקאלעס" על בתי הספר המודרניים, פרי עטו של פרומקין, עורך העיתון. ואכן, בגיליון 30, בעמוד 221, הוא קורא את המעשה דב שטיינהארט, שחזר בימים ההם לירושלים לשמש מורה בבית היתומים של הרצברג שנפתח בימים ההם, והוחרם על ידי החרדים:

"כלב שחור הביאו אתם הנה!" שאלתיו משתומם, "ופתקאות ידביקו עלי? מה תשמענה אזני? הבינני-נא פתרון החרה הזאת."
"הם הביאו כלב אתם ופתקאות קטנות אשר עליהן כתובה מלת בערעלע ידביקו עליו..."

הוא עוד טרם פלה לדבר וקול יללת כלב נשמעה לאזני, ואחריו קול

אברכים רבים הצועקים "שתוק כערעלע, שתוק! מקום קדוש הוא פה, אל תנבח לנו בשפה זרה!"

[...] מה אומלל הכלב בזמן הזה, קללה רובצת עליו; כל נוכל וכן בליעל בשמו יקרא. חכמינו ז"ל השוו את פני הדור בעקבות משיחא לפני הכלב [...] וכן מקומות רבים כבר החל האומלל לסבול מהדמיון הזה [...] מה פשעו ומה חטאתו? האם חפץ לו בשקאלעס? הן לכל המתנגדים לא יחרץ לשונו, ונהפוך הוא, כריע כאח יתהלך עמהם!

מכאן ואילך אין לעגנון ספק כי הכתיבה על גב הכלב איננה פרי כוח יצירתו העצמאי כי אם תוצר של זכרי דברים שגשתקעו בתודעתו, אולי עוד בימים הרחוקים שעשה בירושלים בזמן העלייה השנייה. זכרי דברים אלה הוטמעו מכוח משיכתו לגרוטסקי ולמעוות והיו לחלק בלתי נפרד מן העולם שהוליד את תמוול שלשום.

דומה שהידיעה המפוכחת הזאת מחד גיסא, ומאידך גיסא אי-רצונו לוותר על מה שעד עתה נראה לו כדבר שהוא כולו שלו, הולידו את הנוסח הסופי שצוטט קודם, הפוסח, כביכול, על שתי הסעפים: "ואילו לכתוב על עורו של כלב לא קדמו אדם מעולם. אבל אין כל חדש תחת השמש, כל מה שאדם עושה ושעתיד לעשות כבר עשו לפניו ולפני פניו."

זאת ועוד, אגב עלעול בגיליונות חבצלת הגיע עגנון, על פי תסריטי, גם לידיעה הבאה, שהתפרסמה ב־10 ביוני 1881, ובה סופר על "השועלים הקטנים מחבלי הכרמים" הנלחמים בחינוך המודרני – בשקאלעס – ובמאבקם אינם נרתעים לנקוט פעולות חריפות ביותר ובין השאר "חרפות וגידופים נשמע בכל עבר ופינה, פאשקווילען מודבקים על כתלי בתי כנסיות ומדרשות, כלבים נושאים עליהם פתקאות כס כתובים שמות אנשים אשר הָלוּל כבודם יחפצו..."

וכאן נטל עגנון את קולמוסו, מחק את התיבות "רבותינו שכצפת" ורשם תחתיהן "רבותינו שבארץ ישראל".

משניתנה רשות למשחית מבקש אני להעלות בפניכם השערה עוד יותר פרועה.

הבה נשווה לנגד עינינו את עגנון החי בירושלים אי-שם בין שנת 1924, שנת עלייתו השנייה ארצה, לשנת 1931, היא השנה שהסיפור

"רבי גרונם יקום פורקן", קטע הפרוזה הראשון של תמוול שלשום, ראה אור במאזניים, ומהרהר בכתיבת רומן ארץ-ישראלי רחב יריעה, שעניינו חיי אחד הצעירים ביפו ובירושלים של ימי העלייה השנייה.

תמורות רבות עברו על ירושלים – שלפגישה המחודשת אתה יש בהכרח השפעה לא מבוטלת על הרהורי כתיבת תמוול שלשום – במרוצת שני העשורים, שבמוקדם מלחמת העולם הראשונה. גם חייו שלו ידעו תמורות לא מעטות – מות אביו, נישואיו, הולדת בנו ובתו, הופעת על כפות המנעול, השרפה בכאד הומבורג שאבר בה כתב יד של רומן, עלייתו השנייה ארצה, מסע ההרס שערכו הערבים בביתו בתלפיות.

הימים הרחוקים ההם של 1908-1912 נראים עתה לבן הארבעים מעורפלים ומטושטשים לא במעט. הוא מבקש לזכור אותם, אולי נכון יותר לומר, להיזכר בהם, ועל כן בא האמן המשחזר שבו וסייע לאמן היוצר לעורר את הזיכרון לדבר, אם לעשות פרפרזה משם ספרו הכמו אוטוביוגרפי של ולדימיר נבוקוב.

אחד ממעוררי הזיכרון היותר יעילים הוא העיתונות הירושלמית מראשית המאה. עגנון קרא בחבצלת ובהאור ובהחרות, והד לקריאה זו אפשר למצוא בקטע האירוני שתיאר בו את השתקפות פרשת בלק בכתבי העת של ירושלים:

לא היה פה שלא הטיח כנגדו ולא היה עתון שלא השחיר פניו. לא נתמלאו העיתונים אלא מצרותיו של בלק. החבצלת קראה לו מין ואפיקורוס, שמחציף פנים והולך בגילוי ראש בזמן שאותיות לשון הקודש על עורו. והאור שכראשונה הפליג בשכחו, מאותו הטעם שהוא הולך בגילוי ראש, שינה דעתו עליו לרעתו, וחשד אותו באבק צביעות, שעקר רגליו משכונות היהודים משום שחושש לדברי החבצלת. קשה משניהם נהגה החירות בבלק, שהביאה את דברי החבצלת ודברי האור כאחד, אלא שהוסיפה עליהם, מפני מה החבצלת והאור מעלימים עיניהם מאותו מעשה, מפני שמקבלים שכר על השתיקה. כשהגיעו עיתוני ירושלים ליפו סבורה היתה יפו שכלב זה משל הוא.

יתר על כן, לפי השערתי, באותם ימים שסיפור תמול שלשום התחיל בהם לקרום עור וגידים הרבה עגנון לעיין בגיליונות האור, עיתונו של בן-יהודה, שהיה היומון הראשון בארץ ישראל. על שולחנו, כך אני מניח, פתוח היה כרך האור משנת תרע"ב, ועגנון קרא בשקידה את גיליונות החודשים חשוון, כסלו, טבת ושבת.

שם מצא הוא שם משפחה ליצחק. "הילדה ב' קומר", דיווח האור בה' טבת תרע"ב, 26 בדצמבר 1911, "בת שבע שנים מגימנסיה הרצליה הצטיינה בנגינה בנשף חנוכה".

גם את הרעיון לעשות את יצחק קומר לצייר שלטים קנה עגנון, לדעתי, תוך כדי קריאה בעיתונו של בן-יהודה. בכ"ג בכסלו הודיע האור על כואו של צייר שלטים ראשון לירושלים. "באחת החנויות שעל דרך יפו פתח לו לפני זמן הארון מלניק בית מלאכה לכל מיני ציורים על מתכות שונות, על עץ ועל זכוכית. יודע הוא הארון מלניק גם לצייר על זכוכית [...] והנה בפתיחת בית מלאכה זו, לא יצטרכו יותר להביא שלטים מאירופה". בגיליונות הסמוכים הרבה ארון ש"מ מלניק לפרסם את "בית המלאכה האמנותי הארץ-ישראלי הראשון לציון של חרושת נוי ותעשייה" וביקש תלמידים שישימו שוליות על ידו.

את השפעתו הברורה של האור אפשר לראות בפרקים החותמים את תמול שלשום, העומדים בצל עצירת הגשמים הקשה שפקדה את הארץ בחורף תרע"ב.

ב-4 בדצמבר 1911, כלומר בי"ג בכסלו תרע"ב, סיפר האור במדורו "ירושלים יום-יום": "האור נשתנה לגמרי בימים האחרונים. רוחות קרים, אף כי לא חזקים. שמים מעוננים על פי רוב, רטיבות רבה והבטחה לגשמים. ובאמת, כבר הגיע הזמן, כי השדות יבשים ואם לא ירדו גשמים יסבלו האיכרים בסביבות ירושלים מאד. בבורות עוד המים רבים, מה שמראה כי השנה העברה היתה שנת ברכה. המחלות מתרבות, ונזילות חזקות ודלקת הריאה מפילות חללים רבים. אין לך בית מבלי שתמצא בו חולה או בנזילה או בדלקת. זהירות! זהירות! הרופאים מייעצים ללבוש בתמידות כתנת של צמר!"

כשבוע לאחר מכן, ב-10 בדצמבר, כתב בעל האור: "אין גשמים. הקור הולך ומתחדד מיום ליום ואפילו שמש הצהרים אינה עלולה

להכריעו לגמרי. אך השמים נשארים בהירים, אין עננים, אין רעמים, אין גשמים. בשכונות העניים התרוקנו כבר הבורות ובבורות האחרים שעוד יש שמה מים, נשארו רק המים היותר גרועים, והדבר הזה מזיק להבריאות מאד".

וכך תיאר עגנון אותם ימים בתמול שלשום: "כבר יצא כסליו ולא ירדו גשמים. המטר לא בא והארץ צחיחה. בעלי בתים הטיחו את גגותיהם והם חוזרים ומתבקעים. פעמים מראים עצמם עננים בבוקר, ודומה שהם טעונים גשמים, ובאמת אין בהם לחלוחית של כלום. כשם שבאים כך מתעלמים. ושוב עומדים השמים בטהרתם והחמה עומדת בגבורתה וכל שית וכל אילן הרי הם כמתים. כיוצא בהם מהלכי שמים, כיוצא בהם כל הולך על ארבע. הבורות ריקים אין בהם מים, אבל יש בהם תולעים ושלשולים וחלזונים, עקמומים ידקקים ואדמדמים, שמבעיתים את הלב".

ומעט קודם לכן תיאר בעל תמול שלשום את המחלות שפקדו את העיר בימים ההם: "החג עבר וערכה כל שמחה. הקרחת שדרכה לילך ולהזיק ברוב ימות השנה מזיקה והולכת. אין בית אשר אין שם חולה. עליה ניתוספה מחלת האינפלואנצא. ולשני החללים הרעים שירושלים רגילה להם ניתוספה מחלת דלקת קרום המוח היא מחלת השבתא שקוראים לה קשיות עורף. חולים עניים ובמיוחד חולים מעדת האשכנזים מתמקמים בתחלואיהם. יש מן הרופאים שאומרים שהחולי בא מן המים הרעים, שבאותו פרק כלו המים מן הבורות ולא נשתיירו אלא מים מרופשים".

השוואה בין קטעי הכרוניקה מעיתונו של בן-יהודה לקטעי הפרוזה מתוך תמול שלשום מגלה הן מה רבה הזיקה שבין הכתובים והן מה רב הוא הערך המוסף שמוסיף מספר משיעור קומתו של עגנון על פיסות ריאליה שנלקטו מן העיתונות.

זאת ועוד, בתמול שלשום סיפר עגנון כי בעקבות המגפה עשו פרנסים העיר ומנהיגיה כל מה שבידם. הדביקו בכל יום מודעות מטעם הרבנים ובית דין צדק, חילקו קונטרסים חדשים עם חרמים ישנים על בתי הספר שקורין שקאל"ס, קראו כל שני וחמישי לצום ולתפילה ולהשתטחות על הקברים ולחיפוש חטאים.

משנמשכה עצירת הגשמים, סיפר עגנון, התמלאו בתי הכנסיות ובתי המדרשות מתפללים. אמרו סליחות ושלוש עשרה מידות ותקעו בשופרות ואחרי התפילה אמרו תהלים בציבור, "ואחרי מנחה גדולה עומד הדרשן ואומר דברי כיבושין, כדי לעורר את הלב. וסופר ומונה עוונותיהם של ישראל שבשבילם נעצרים השמים ואין מורידים גשמים. בכל יום בא רבי גרונם יקום פורקן למאה שערים ודורש, פעמים בחצר בית הכנסת ישועות יעקב ופעמים על מעלות היכל הישיבה. וכשהוא בא נמשך רוב העם אחריו, שהוא יודע לדרוש ויודע לעורר את הלב ולהכניע את הנפש, שהוא בקי בעוונות הדור כמלאכי חבלה, וכל העוונות והחטאים והפשעים שפשעו ושחטאו ושעו שגורים על פיו, כאילו הפקיד השטן פנקסו אצלו".

ב"פרקי בלק" האחוזים וארוגים בתוך פרשה זו סיפר עגנון בין השאר על הצבוע שארזף פחלצו. "יצאו כמה ימים והצבוע לא חזר. ראו אחיו שאביהם דואג. אמרו לו אבא אל תדאג, אי אתה יודע שבנך נעשה ראש לחברת חיפוש חטאים, ובוודאי טרוד הוא ביצורם של אחרים".

מן המפורסמות הוא שמגיד המישרים של ירושלים ר' בן-ציון ידלר היה המודל שעגנון עיצב על פיו את דמותו של רבי גרונם יקום פורקן, אבל דומה שכל מי שטען כך, אמר זאת על פי תחושתו בלבד. והנה, בגיליון האור מ-11 בדצמבר 1911 מתאשרת הנחה זו במלואה. תחילה תיאר העיתונאי הירושלמי את מזג האוויר. "השמים עצורים. התקדרו אתמול השמים ויתכסו בעננים כבדים. גם רוח חזק נשב במשך כל היום, ומרגע לרגע הולך הקור ומתגבר – וגשם אין!" ומיד לאחר מכן כתב: "חיפוש חטאים. לרגלי עצירת הגשמים יסד מחדש ר' בן-ציון ידלר, הדרשן השוטה, את הוועד של חיפוש חטאים. ועוד פעם מצאו חבריו כי העוון העיקרי שבשבילו נעצרים הגשמים הוא על שאין הנשים מגלחות את שערות ראשיהן. אי לזאת החליטו לאחוז בכל האמצעים כדי להכריח את הנשים שתגלחנה את שערותיהן".

גם נשיכתו של יצחק קומר על ידי בלק מוכה הכלבת מקבלת אישור בהאור. בעל הכרוניקה כתב בכ"ח בחשוון תרע"ב, "העיריה עוסקת בימים האלה במרץ גדול בסמום כלבים. כי אמנם, בעת האחרונה נשטתו הרבה כלבים וסכנה רחפה על התושבים. יש רק להעיר כי אכזריות היא

להניח את הכלבים בשעת גסיסתם הנוראה ברחובות, כשהמון רב עומד צפוף מסביבם ומתענג על הגסיסה. זהו 'צער בעלי חיים'!"

11 בדצמבר, כלומר כ' בכסלו, כפי שסיפר האור כעבור יומיים, "היה כולו יום קיץ. השמים היו בהירים, השמש זרחה ותלהט כבאחד מימי תמוז. לפני ערב החל האויר להתקרר ובחצות הלילה הבריאו ברקים וירעימו רעמים והגשם החל. עד אור הבוקר ירדו גשמים חזקים ותכופים. בבוקר חדל הגשם, אך השמים לא טוהרו ועם שעת הצהרים החלו שוב לרדת גשמים. נתפייסו השמים. ושמחת תושבי עירנו גדולה מאוד, כי סבול סבלו כבר רבים מחוסר מים. התושבים כולם שמחים ומחפשי החטאים וה'ידלר' בראשם עצובים. כי הגשם הפריעם ממעשיהם ואין הם יכולים בצע את זממם אשר זממו".

ביום זה מסתיים גם תמוז שלשום של עגנון:

ביום שהביאו את יצחק לקבורה נתקשרו השמים בעבים. החמה נתעננה ורוח באה ועמה חזיונים ורעמים. מרעם גבורתם נתחלחל הרקיע והתחיל מוריד טיפין טיפין קלושות וחמימות. למחר נתפוררו העבים וזרחה החמה, וידענו שכל ציפייתנו של שווא היתה. ואף הרוחות שדימינו שישבו את נפשנו, לא הביאו עמהן רווחה, לפי שהיו חמות והיו מנקרות כעלוקות.

אבל בלילה נצטננו הרוחות והעולם התחיל מצטנן והולך. ולמחר נראתה החמה עמומה ולחוצה ודחוקה בין העננים. לא גמרה מהלכה עד שנרחקה מן הרקיע. [...] וכשנשאנו עינינו לשמים לראות אם אין העננים משקרים התחילו גשמי ברכה יורדים. [...] משהתחילו הגשמים יורדים שוב לא פסקו מלירד לא ביום ולא בלילה.

ואתם, הזוכרים את חברנו יצחק שלא זכה לא להעמיד בנים ולא לחרוש את אדמת ארץ הקדושה, והמבקשים להתאבל על מעוניה זה שמת בעניין רע, יודעים עכשיו סוף-סוף מתי נסתלק ומתי לומר עליו קדיש יתום.

את עיקר דבריי הקדשתי, כפי שכבר נוכחתם לדעת בוודאי, להוכיח בדוגמאות פרטניות עד כמה שירתה המציאות הריאלית של ירושלים בראשית המאה את עגנון בבואו לעצב את המציאות הגרוטסקית

והחלומית של תמוול שלשום, ועד כמה הדיוק וההקפדה על הפרטים אפשרו לו הן את הנסיקות המרשימות אל הנשגב והן את החדירה המצמררת אל תחתיות הדמוניות.

אבל את סיום דבריי ברצוני לייחד לשתי מעידות קטנות שמעך האמן המשחזר בבואו לסייע לאמן היוצר. בבחינת שטיח פרסי מעשה אמן שלעולם יש בו טעויות אנוש זעירות.

שעות אחדות לפני שיצחק קומר נשא לו לאשה את שפרה הוליכו עגנון אל הספר. וספר זה, אין ספק שהוא שמואל אזרחי-בריסקר, אביו של יהודה האזרחי, שהיה בעל המספרה המודרנית הראשונה בירושלים. תיאורה של מספרה זו, שהייתה בית ועד לחלוצי העלייה השנייה ובייחוד לחברי מערכת האחדות, הובא כאן קודם.

ובכן, "כשהלך קודם חופתו להסתפר והוצרך להמתין קצת", מספר עגנון וקורץ אלינו, הקוראים, קריצה גליצאית חביבה, "נתן לו הספר גיליון של הפועל הצעיר". ושם, בעיתון, ראה יצחק קומר מעשה חמדת ויעל, "שלבנו של חמדת נמשך אחרי יעל חיות ויעל חיות נמשכה אחרי בחורים אחרים, הניח יצחק את הגיליון מידו ולא הרגיש בצער של חמדת, כבעל שמחה שמניח צער כל העולם מחמת שמחתו".

גיליון הפועל הצעיר שנתן בריסקר בידי של קומר היה חוברת 4-3 שהופיעה בי' בכסלו תרע"ב (1 בדצמבר 1911), ובה כמה מפרקי "תשרי" של עגנון עצמו שנדפסו בהמשכים באותם הימים בעיתון הפועלים שיצא ביפו.

אך דא עקא, כסיפור זה שמו של הגיבור עדיין נעמן ולא חמדת כפי שהיה לאחר זמן, כשתופיע גרסתו החדשה של הסיפור ותיקרא "גבעת החול".

ולסיום ממש, שגיאה נוספת, קלה עוד יותר מקודמתה.

בכרך תמוול שלשום השמור בארכיון עגנון שבמחלקה לארכיונים של הספרייה הלאומית, כרך שהיה תחת ידי עגנון, ימצא הקורא בעמוד 288 עיגול חיזור של עיפרון סביב המילה "בלק" בשורה השנייה, ובשוליים כתוב בכתב ידו של הסופר, "הכלב". ותיקון זה, שטרם הוצא אל הפועל, מוליכנו אל ארכיון המכתבים שקיבל עגנון.

שם, בתוך מעטפה חומה, הנושאת חותמת דואר מיום 21 בדצמבר 1959, נמצא מכתב זה:

לכב' הסופר ש"י עגנון ירושלים!

אישי נכבדי מאוד. אני תלמידת הגימנסיה העברית בירושלים, בכיתה י"א ספרותית. בימים אלו אנו מנתחים בכיתה אחת מיצירותיך, תמוול שלשום.

קריאת ספר זה גרמה לי הנאה מרובה, והשיעורים המתדיינים ביצירה זו אף הם מעניינים מאוד. אלא שתמהה אני. לכשהגענו לעמ' 291 כתוב היה "ראה המנהל אותיות עבריות. נטל זוג משקפים וזיווגם לעיניו והתחיל קורא כדרכו משמאל לימין. זיווג את האותיות וצירפן לקרא בלק. [...] אם כך אף אנו יכולים לקרותו בלק. ומה היה שמו, אפשר שהיה לו שם ונשתקע ואפשר שלא היה לו שם".

אך בעמ' 288, כבוד הסופר מכנה את הכלב בשם בלק לפני שהמנהל כינה אותו בשם זה. ככתוב "בבוקר היה בלק תוהה". ולפני עניות דעתי מהוה דבר זה כמין שגיאה קלה. ושאלתי היא, האם יש סיבה לדבר, או שזו טעות דפוס?

על המכתב חתומה יעל מרכוס, מרחוב מלכי ישראל 10, ירושלים. ויעל זו היא בתו של אדון יהודה מרכוס, בעליה של ספריית ההשאלה הקטנה שהייתה סמוך לביתנו בשכונת גאולה, שכפי שכבר סיפרתי לכם, הניח ראשונה בידי, ידי ילד תאב ספרים, את תמוול שלשום.